

DOI: <https://doi.org/10.15407/np.63.221>

УДК 027.54(477-25)НБУВ:025.171]:[930.253:39(=16:477)]+929 Федоренко П.

Марина Філіпович,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ, 01601, Україна

e-mail: marifil@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7184-3203>

СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ ПАВЛА ФЕДОРЕНКА

Розглянуто неопубліковану працю призабутого українського історика, археографа та архівіста Павла Костянтиновича Федоренка «Поросьє в связи с этногенезом славян» (рос. мовою), виявлену нами під час наукового опрацювання архівної фонду дослідника, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Встановлено, що чимала за обсягом наукова доповідь, незважаючи на наявність ідеологічних штампів та кліше, написана в рамках класичного підходу, закладеного в українській історіографії працями М. Грушевського.

Ключові слова: П. Федоренко, М. Грушевський, Інститут рукопису, слов'яни, Поросья, українська історіографія.

Це дослідження будеється навколо наукової розвідки «Поросьє в связи с этногенезом славян» (рос. мовою) українського дослідника Павла Костянтиновича Федоренка (1880–1962). Її разом з іншими документами вченого було виявлено під час наукового опрацювання особового фонду українського історика О. Компан (ІР НБУВ. Ф. 297)². Стаття, написана в царині славістики, розширює наші уявлення про коло наукових зацікавлень П. Федоренка та про методи наукової роботи вченого.

Для широкого наукового загалу постать П. Федоренка є недостатньо відомою. Його не було «титуловано» науковими званнями. П. Федоренка тричі (1929, 1934, 1938 рр.) притягували до суду за звинуваченнями в контрреволюційній діяльності. Третій арешт завершився для нього

² Документи П. К. Федоренка зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області, Музею Корсунь-Шевченківської битви та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Ф. 215), а також у приватній колекції двоюрідної онуки вченого Л. С. Федоренко (м. Челябінськ).

ув'язненням та засланням на п'ять років до Казахстану. П. Федоренка звинуватили в заснуванні Чернігівської філії СВУ, в організації контрреволюційного підпілля на Чернігівщині, що він нібито здійснював за вказівками та інструкціями М. Грушевського. У наукових роботах дослідника експертна комісія знайшла численні «викривлення» («написані, виходячи з методології поміщицько-буржуазної історіографії» «націоналістичної школи Грушевського») [1, с. 228–233; 2, с.208–209]. Усе це, безумовно, наклало відбиток на подальші наукові дослідження вченого, який відтепер був дуже обережним у своїх висновках та висловлюваннях, проте його роботи не позбавлені певного підтексту та потребують більш уважного прочитання і трактування. Про це свого часу натякнула українська історик О. Компан, яка у своїй рецензійній статті «Сторінки з історії промисловості України» на монографію П. К. Федоренка «Рудні Левобережної України XVII–XVIII вв.» (1960 р.). (рос. мовою) зазначила, що робота містить «певний підтекст», оскільки «ряд думок і висновків напрошуються самі собою, хоч автор їх і не висловив, або висловив не зовсім чітко...» [3].

В історичній літературі відсутнє ґрунтовне дослідження життя та діяльності П. Федоренка, його історичних поглядів та наукової спадщини. Є декілька невеликих за обсягом біографічних розвідок істориків О. Коваленка та В. Ткаченка [1, 2, 4] про трагічну долю репресованого історика. Зазначені дослідники є авторами й кількох статей, присвячених окремим науковим студіям П. Федоренка [5, 6, 7]. Згадується П. Федоренко (як краєзнавець, архівіст та педагог) в узагальнювальних працях та оглядах, присвячених регіональній історії Чернігівщини.

У 2003 р. вийшов друком бібліографічний покажчик наукових праць П. Федоренка з біографічною передмовою в серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини» [8].

Коротко окреслимо основні етапи життя дослідника [2, с. 199–21; 4, с. 3; 8]. Народився майбутній історик 30 жовтня 1880 р. в містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії в бідній міщанській родині. Закінчив Київський університет Святого Володимира, до якого вступив, склавши екстерном екзамени в Острозькій чоловічій гімназії – спочатку на юридичний факультет, а згодом перевівся на історичний. У студентські роки П. Федоренко розпочав серйозні наукові дослідження з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. [9, 10], брав участь у роботі історико-етнографічного гуртка під керівництвом професора університету М. Довнар-Запольського. У 1917–1921 рр. викладав у Чернігівському народному університеті, в заснуванні якого брав участь

разом із відомими громадськими діячами і краєзнавцями П. Дорошенком і А. Верзиловим. У Чернігівському вчительському інституті П. Федоренко очолював деканат, завідував кафедрою історії, за сумісництвом обіймав посади вченого архівіста, завідувача сектору Чернігівського губернського, згодом крайового історичного архіву.

Учений П. Федоренко доклав чимало зусиль щодо організації на базі архіву студентського історико-архівного гуртка, діяльність якого протягом 1922–1924 рр. здобула широкий розголос і схвалення далеко за межами Чернігівщини. Пізніше, у 1928–1929 рр., керував роботою історико-архівного семінару, учасники якого досліджували соціально-економічну історію краю XVII–XVIII ст. Значну роботу проводив у Чернігівському науковому товаристві, де очолював історико-філологічну (з 1929 р. – історико-краєзнавчу) секцію³. Входив до складу ініціативної групи, яка заснувала в 1924 р. Чернігівський інститут краєзнавства, що мав координувати краєзнавчі дослідження в регіоні.

Отже, наприкінці 20-х – початку 30-х років П. Федоренко здобув значний авторитет у наукових колах і став визнаним лідером серед дослідників Чернігівщини. Саме в цей час його обирають позаштатним науковим співробітником низки академічних установ – Комісії Лівобережної України, Науково-дослідної кафедри історії України, якою керував М. Грушевський, Комісії для вивчення соціально-економічної історії України XVII–XVIII ст. [2, с. 199–211; 4, с. 3; 8].

Із застінків ГУЛАГу в Україну вчений повернувся в 1945 р. У 1945–1946 рр. історик читав курс елементарної математики в Конопотському вчительському інституті. Згодом перебрався до Києва і в серпні влаштувався на посаду старшого наукового співробітника (1946–1948 рр.). У 1948–1954 рр. учений мешкав у місті Корсунь-Шевченківський та працював завідувачем відділу і заступником директора Музею Корсунь-Шевченківської битви. Останні роки свого життя П. Федоренко провів у Києві. За хрущовської «відлиги» історик оскаржив винесений йому в 1938 р. вирок та дочекався його скасування. Президія Чернігівського обласного суду 16 травня 1959 р. ухвалила рішення про цілковиту реабілітацію Павла Костянтиновича Федоренка [2, с. 210].

В українській історіографії П. Федоренко належить до так званої школи О. Лазаревського (лівобережної історичної школи). Основний напрям його наукових студій – соціально-економічна історія Лівобе-

³ Засноване в 1920 р. як філія київського українського наукового товариства, з 1925 р. діяло під егідою Всеукраїнської Академії наук.

режної України – Гетьманщини XVII–XVIII ст. [11, 12]. П. Федоренко досліджував історію залізорудної промисловості Лівобережної України [13, 14, 15]. Вивчав історію монастирського господарства [16, 17, 18]. Є автором стислого, проте ґрунтовного огляду фондів Чернігівського архіву [17], а також комплексів документів архівного фонду [5, 6]. Захоплювався історією Чернігівщини (і Поросся зокрема) [19, 20, 21, 22].

Чим цікаве виявлене нами дослідження П. Федоренка «Поросьє в зв'язі с етногенезом славян»? Наукову розвідку оформлено у вигляді доповіді, яку було виголошено дослідником на розширеному засіданні науково-методичної ради Корсунь-Шевченківського музею 2 грудня 1948 р. Чимала за обсягом доповідь П. Федоренка (власне, за розміром – повноцінна наукова стаття, що має дещо узагальнюючий або «реферативний» характер – форма «диктує» зміст), розширює наші уявлення про коло наукових інтересів ученого та методику його досліджень. Отже, П. Федоренко вивчав історію Поросся в нерозривному зв'язку з проблемою етногенезу слов'ян. Щодо особливостей наукового «стилю» дослідження зауважимо, що зазначену роботу слід «читати поміж рядків». Дослідник, спираючись на висновки радянських учених та використовуючи радянські штампи (зокрема, про «Київську Русь як колиску трьох братніх народів»), насправді, виконав своє дослідження в рамках класичного підходу, закладеного в українській історіографії працями М. Грушевського (якого він, послуговуючись тими самими ідеологічними кліше, таврує (для годиться) «українським націоналістом») (Ф. 215)⁴.

П. Федоренко рішуче відкидає «норманську» теорію походження східнослов'янської державності, виводячи її початки від часів антів (використовує формулу «Анти – Поляни – Русь»). При цьому наголошує, що центром області антів було Середнє Подніпров'я, а саме басейн річки Рось: «Естественным центром области антов было Среднее Поднепровье, еще более узко – бассейн Роси, где сделано наибольшее количество находок вещей VI–VIII вв. (не говоря уже о массовых находках IV–V вв.») (Ф. 215).

Не оминув він і питання про розміщення слов'янських племен, зокрема полян. Спираючись на висновки Б. Рибаківа, П. Федоренко наголошує, що територія Чернігова (із Пороссям) не була землею сіверян, а разом з Києвом та Переяславлем була землею полян або Русі, що прийшла на заміну назві «поляни»: «Исследование территории северян приводит к тому, что Чернигов, Переяславль и широкая двухсоткилометровая полоса

⁴ Оскільки архівний фонд П. К. Федоренка перебуває в опрацюванні, при посиланні ми вказуватимемо в квадратних дужках лише номер фонду.

левобережного Днепра були заняті не северянами, а совершенно иным населением с особым погребальным обрядом, со своим набором характерных вещей, с высокой и яркой дружинной культурой, далеко опередивших живших «зверинским» образом северян и радимичей» (Ф. 215). Варто зазначити, що державу слов'ян, ядро якої постало в Середньому Подніпров'ї, П. Федоренко частіше іменує «Київською державою», значно рідше використовуючи штучний термін «Київська Русь» (Ф. 215). У його доповіді відсутні будь-які посилання на праці класиків марксистсько-ленінізму.

Підсумовуючи, зазначимо, що розглянута праця не лише розширює наші уявлення про коло наукових зацікавлень П. Федоренка, а є свідченням того, як українські історики просували українську науку в абсолютно несприятливих для неї умовах. Після пережитого шквалу репресій та п'ятирічного заслання дослідник продовжив розвивати та обґрунтовувати концепції М. Грушевського. Усе це стосується й інших робіт П. Федоренка, що потребують уважного прочитання та ретельного аналізу.

Висловлюємо сподівання, що виявлена нами наукова розвідка П. Федоренка спонукатиме дослідників до більш глибокого вивчення біографії та наукового доробку вченого, а його постать буде реабілітовано не лише на папері, а й в українській історичній думці.

Список бібліографічних посилань

1. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи і одне життя : (П. К. Федоренко). *Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)*. / редкол.: І. С. Винокур [та ін.]. Київ; Хмельницький, 1991. С. 228–233.
2. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Доля історика. *Репресоване «відродження»* / упоряд. : О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. Київ, 1993. С. 199–211.
3. Компан О. С. Сторінки з історії промисловості України. *Український історичний журнал*. 1961. № 4. С. 135–137.
4. Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Доля і недоля Павла Федоренка. *Старий Чернігів*. 1993. № 2 (лип.). С. 3.
5. Коваленко О. Б. Невідома праця Павла Федоренка «Архіви Чернігівського шляхетства». *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1996. Т. 1. С. 133.
6. Коваленко О. Б. Праця П. К. Федоренка «Архів Милорадовичів». *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1998. Т. 3. С. 150–151.

7. Ткаченко В. В. Про Воздвиженське трудове братство та присвячену йому повість П. К. Федоренка «Серебряные нити»; *Федоренко П. К. Срібні нитки*; відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ, 2001. С. 3–29.

8. Павло Костянтинович Федоренко : (Бібліогр. покажч.) / уклад. : О. Б. Коваленко, Л. В. Студьонова, В. В. Ткаченко; відп. за вип. П. В. Грищенко. *Історики та краєзнавці Чернігівщини*. Чернігів : Чернігівська ОУНБ ім. В. Г. Короленка, 2003. Вип. 1. 24 с.

9. Федоренко П. К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи 1765–1769 гг. *Труды Полтавской археографической комиссии*. Полтава, 1915. Вип. 12. С. 79–227.

10. Федоренко П. К. Могильник с. Городка Ровенского уезда Волынской губернии. *Труды Общества исследователей Волыни*. Киев, 1915. Вип. 1. С. 1–11.

11. Федоренко П. К. З спірних питань економіки України. *Україна*. 1929. Кн. 35 (лип.–серп.). С. 9–33.

12. Федоренко П. К. Рудни XVI–XIX ст. на території ССРСР. *Істор. зап.* М., 1956. Вип. 57. С. 210–231.

13. Федоренко П. К. Рудни Левобережної України XVII–XVIII вв. М. : АН ССРСР, 1960. 264 с.

14. Документи по історії металургії Левобережної України XVII–XVIII вв. / вступ. ст., підгот. тексту і словарь непонятних слів П. К. Федоренко. *Матеріали по історії ССРСР*. М., 1957. Т. 5. С. 115–203.

15. Федоренко П. К. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини. *Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві*. Київ, 1930. Т. 3. С. 1–60.

16. Федоренко П. К. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII ст. *Записки Історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1927. Кн. 11. С. 103–136.

17. Федоренко П. К. Завдання вивчення монастирського господарства. *Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві*. Київ, 1928. Т. 2. С. 1–35.

18. Федоренко П. К. До історії монастирських архівів. *Архівна справа*. 1929. Кн. 9–10. С. 102–104.

19. Федоренко П. К. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди. *Архівна справа*. 1928. № 7. С. 22–36.

20. Федоренко П. К. Нариси з історії вивчення Чернігівщини. *Записки Чернігівського наукового товариства*. Чернігів, 1931. Т. 1. С. 5–38.

21. Федоренко П. К. З історії старого Чернігова. *Україна*. 1930. Кн. 43(верес.). С. 27–47.

22. Федоренко П. К. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. *Український археографічний збірник*. Київ, 1927. Т. 2. С. XXII–L.

References

1. Kovalenko, O. B., Tkachenko, V. V. (1991). Try spravy i odne zhyttia : (P. K. Fedorenko) [Three cases and one life : (P. Fedorenko)]. In *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti rr.) – Repressed Local History (20–30 s.)*, 228–233. Kyiv; Khmelnytskyi [in Ukrainian].

2. Kovalenko, O. B., Tkachenko, V. V. (1993). Dolia istoryka [The fate of the historian]. *Represovane «vidrodzhennia» – Repressed «Rebirth»*, 199–211. Kyiv [in Ukrainian].

3. Kompan, O. S. (1961). Storinky z istorii promyslovosti Ukrainy [Pages on the history of industry of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 135–137 [in Ukrainian].

4. Kovalenko, O. B., Tkachenko, V. V. (1993). Dolia i nedolia Pavla Fedorenka [The fate and disadvantage of Pavel Fedorenko]. *Staryi Chernihiv – Old Chernihiv*, 2 (July), 3 [in Ukrainian].

5. Kovalenko, O. B. (1996). Nevidoma pratsia Pavla Fedorenka «Arkhivy Chernihivskoho shliakhetstva» [Unknown work of Pavel Fedorenko «Archives of Chernihiv nobility»]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in Archival and Documentary Studies*, 1, 133. Kyiv [in Ukrainian].

6. Kovalenko, O. B. (1998). Pratsia P. K. Fedorenka «Arkhiv Myloradovychiv» [The work of P. Fedorenko «Archive of Miloradovich»]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in Archival Affairs and Document Studies*, 3, 150–151. Kyiv [in Ukrainian].

7. Tkachenko, V. V. (2001). Pro Vozdvyzhenske trudove bratstvo ta prysviachenu yomu povist P. K. Fedorenka «Serebrianye niti» [About the Exaltation Labor Brotherhood and P. Fedorenko's story «Silver Threads»]. In Fedorenko P. K. *Sribni nytky [Fedorenko P. Silver Threads]* V. F. Verstiuk (Ed.), 3–29. Kyiv [in Ukrainian].

8. Kovalenko, O. B., Studionova, L. V., Tkachenko, V. V. (2003). Pavlo Kostiantynovych Fedorenko : (Bibliohr. pokazhch.) [Pavel Fedorenko: (Bibliographic index)]. P. V. Hryshchenko (Ed.). *Istoryky ta kraieznavtsi Chernihivshchyny – Historians and Local Historians of Chernihiv Region*, 1, 24. Chernihiv [in Ukrainian].

9. Fedorenko, P. K. (1915). Voronkovskaia sotnia Pereiaslavskogo polka po Rumiantsevskoi opisi 1765–1769 gg. [Voronkovskaya hundred Pereiaslavsky regiment according to the Rummyantsevsky inventory of 1765–1769].

Trudy Poltavskoi arkheograficheskoi komissii – Proceedings of the Poltava Archaeographic Commission, 12, 79–227. Poltava [in Russian].

10. Fedorenko, P. K. (1915). Mogilnik s. Gorodka Rovenskogo uezda Volynskoi gubernii [Burial ground with. Town of Rivne district of Volyn province]. *Trudy Obshchestva issledovatelei Volyni – Proceedings of the Society of Volyn Researchers, 1, 1–11. Kiev [in Russian].*

11. Fedorenko, P. K. (1929). Z spirnykh pytan ekonomiky Ukrainy [On controversial issues of the Ukrainian economy]. *Ukraina – Ukraine, 35, 9–33 [in Ukrainian].*

12. Fedorenko, P. K. (1956). Rudni XVI–XIX st. na territorii SSSR [Mines XVI–XIX centuries in the USSR]. *Istoricheskie zapiski – Historical Notes, 57, 210–231. Moscow [in Russian].*

13. Fedorenko, P. K. (1960). Rudni Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vv. [Mines of the Left-Bank Ukraine of the 17 th–18 th centuries]. Moscow: AN SSSR [in Russian].

14. Fedorenko, P. K. (1957). Dokumenty po istorii metallurgii Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vv. [Documents on the history of metallurgy of the Left-Bank Ukraine of the 17 th–18 th centuries]. *Materialy po istorii SSSR – Materials on the History of the USSR. Vol. 5, 115–203. Moscow [in Russian].*

15. Fedorenko, P. K. (1930). Hrabizh u pobuti i pravi Hetmanshchyny [Robbery in the life and law of the Hetmanate]. *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy v Kyievi – Studios on the History of Ukraine Research Department of History of Ukraine in Kiev, 3, 1–60. Kyiv [in Ukrainian].*

16. Fedorenko, P. K. (1927). Z istorii monastyrskoho hospodarstva na Livoberezhzhi XVII–XVIII st. [From the history of the monastery economy on the Left Bank of XVII–XVIII centuries]. *Zapysky Istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN – Notes of the Department of History and Philology of the VUAN, II, 103–136. Kyiv [in Ukrainian].*

17. Fedorenko, P. K. (1928). Zavadannia vyvchennia monastyrskoho hospodarstva [The Problems of Studying the Monastery's Economy]. *Studii z istorii Ukrainy Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy v Kyievi – Studies in the History of Ukraine of the Research Chair of the History of Ukraine in Kiev, 2, 1–35, Kyiv [in Ukrainian].*

18. Fedorenko, P. K. (1929). Do istorii monastyrskykh arkhiviv [On the history of monastic archives]. *Arkhivna sprava – Archival Case, 9–10, 102–104 [in Ukrainian].*

19. Fedorenko, P. K. (1928). Chernihivskiy kraievyy istorychnyy arkhiv

ta yoho fondy [Chernihiv Regional Historical Archives and Its Foundations]. *Arkhivna sprava – Archive Case*, 7, 22–36 [In Ukrainian].

20. Fedorenko, P. K. (1931). *Narysy z istorii vyvchennia Chernihivshchyny* [Essays on the History of Studying the Chernihiv Region]. *Zapysky Chernihivskoho naukovohto tovarystva – Notes of the Chernihiv Scientific Society*, 1, 5–38. Chernihiv [in Ukrainian].

21. Fedorenko, P. K. (1930). *Z istorii staroho Chernihova* [From the History of Old Chernihiv]. *Ukraina – Ukraine*, 43, 27–47 [in Ukrainian].

22. Fedorenko, P. K. (1927). *O. Lazarevskiyi ta kulturni tsinnosti Chernihivshchyny* [Lazarevsky and cultural values of Chernihiv region]. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi zbirnyk – Ukrainian Archeographic Collection*, 2, XXII–L. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.03.2022.

Maryna Filipovych,

PhD (History), Senior Researcher,

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

62 Volodymyrska St., Kyiv 01601, Ukraine

e-mail: marifil@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7184-3203>

Slavic Studios of Pavlo Fedorenko

The unpublished work of the Ukrainian historian, archaeographer, archivist Pavlo Fedorenko (1880–1962) *Porossia in connection with the ethnogenesis of the Slavs* is analyzed. The text was delivered by the researcher as a report at the meeting of the scientific and methodological council of the Korsun-Shevchenkovsky Museum on December 2, 1948. The scholar worked as head of department and deputy director of the museum (1948–1954). This work was found among the documents of P. Fedorenko, which were revealed during the scientific processing of the personal archival fund of the Ukrainian researcher Olena Kompan (Institute for Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine, F. 297).

Pavlo Fedorenko's significant report (in fact, a scientific article), made in the field of Slavic studies, expands our understanding of the range of the scholar's research interests. The historian, who was arrested three times for *anti-revolutionary activities* and sentenced to five years in the GULAG camps, formally relied on the conclusions of Soviet scientists about *Kyivan Rus as the cradle of three fraternal peoples*. In fact, he performed his work within the framework of the classical approach, laid down in Ukrainian historiography by the works of Mykhailo Hrushevsky. In particular, Pavlo Fedorenko deduces the beginning of the statehood of the Eastern Slavs from the time of the Antes emphasizing that the center of the Antes region was the Middle Dnieper,

namely the basin of the Ros river; mainly he preferred to use the term *Kyiv state* instead of the *Kyivan Rus*. In his work there are no references to works of K. Marx, F. Engels, V. Lenin, which were obligatory in that time.

It was to be hoped that the newly discovered Pavlo Fedorenko's scientific research, will encourage researchers to study the scholar's biography and achievements more deeply, and his figure will be rehabilitated not only on paper but also in Ukrainian historical thought.

Keywords: P. Fedorenko, M. Hrushevsky, Ukrainian historiography, Slavs, Antes, Porossia, Slavic studies, Institute of Manuscript of Vernadsky National Library of Ukraine.